

NEKE INOVACIJE U FONOLOŠKOM SISTEMU PRVOBITNE GLAGOLJICE

Olga NEDELJKOVIĆ, Zadar

Fonološki sistem dijalekta koji je legao u osnovu prvobitne Konstantinove glagoljice — nepoznanica je, koju slavistika sa velikim naporima nastoji odgonetnuti na bazi najstarijih glagoljskih tekstova staroslavenskog jezika. Taj jezik predstavlja već složenu jezičku tvorinu, nastalu slivanjem dva slavenska jezička elementa: južnog (solunskog) i zapadnog (moravskog) pod utjecajem grčke koinè. Definitivno oformljen u Moravskoj u toku 22 godine (863—885), ovaj umjetni književni jezik je tada etimološki, sintaktički i leksički podignut na visinu kulturnih jezika svoga doba i osposobljen za izražavanje najsloženijih apstraktnih pojmova i misli. Sa svojom misionarskom funkcijom poslije 885. godine kod Južnih, a od X stoljeća i kod Istočnih Slavena, on se tokom vremena pretvorio u jezik naddijalekatskog tipa, koji se zahvaljujući svome sakralnom značenju strogo očuvao u okvirima staroslavenskog kanona, uz poneke izmjene u evoluciji slavenskih redakcija. Bez obzira na tadašnju relativno malu izdiferenciranost slavenskih dijalekata, dijalekatski faktor ipak je imao važnu ulogu u jezičkom formiranju staroslavenskog. U dvjestogodišnjem razdoblju, od prvih sačuvanih pisanih spomenika, svi slavenski dijalekti doživljuju velike promjene u svojoj jezičkoj strukturi, tako da sačuvani spomenici već sadrže nataložene slojeve, kronološki i dijalekatski različite, koji su najizrazitiji na području glasovnog sistema, a odražavaju se u grafiji, koja, prema tome, ima poseban tok svoje evolucije.

Iako nije sačuvano tekstova (možda samo tekst aprakosnog jevanđelja) pisanih čistim balkanskim sistemom pravopisa, ipak se o promjenama unutar pravopisnih sistema sa određenom sigurnošću može suditi na osnovi grafijskih dubleta, homofonih znakova, ili pak po dvojnoj funkciji kojom su pojedina slova bila opterećena u teksto-

vima. U inače racionalnom i harmoničnom Konstantinovom ortografskom sistemu, zasnovanom uglavnom na fonološkom razlikovanju slavenskih glasovnih vrijednosti, ta odstupanja svjedoče o izgrađivanju novog pravopisnog sistema koji je odgovarao govornoj sredini u Moravskoj, kojoj je glagoljica bila namijenjena.

Za rekonstrukciju predmoravskog Konstantinovog sistema (urkirchenslavisch) Durnovou, a zatim i Trubeckome,¹ poslužili su poznati izvori: Münchenski i Pariški abecedari,² azbučne molitve,³ Traktat Crnorisca Hrabra⁴ i najstariji spomenici staroslavenskog kanona. Taj prvobitni Konstantinov sistem glagoljice dalje su razradili i dopunili V. Tkadlčík i F. V. Mareš, iskoristivši pri tome mnogo širu građu, tj. podatke i kasnijih prijepisa svih navedenih izvora, te je dobivena veoma iscrpna analiza čitave azbuke sa više različitih aspekata.⁵

U ovome radu zadržavamo se samo na nekoliko spornih pitanja fonološke interpretacije, koristeći se pri tome u prvom redu Kijevskim listićima (KL), kao najstarijim stsl. spomenikom uopće, koji treba tretirati kao normu velikomoravskog književnog jezika,⁶ a pozivamo se, kad je to potrebno, i na najstarije abecedare i druge spomenike vodeći pri tome računa o njihovoj vremenskoj i teritorijalnoj udaljenosti od Konstantinova prasistema.

Prvobitni slavenski sistem glagoljskog pisma sadržavao je 36 slova sa određenom brojnom vrijednošću po sistemu grčke eneade. Grčki dio azbuke, zajednički slavenskom, nije problematičan. U slavenskom dijelu azbuke također konzonanti b, ž, z, dz, č, c, š potpuno su jasni; k' (К') i g' (Г') razriješeni su kao posebni fonemi prvobitnog sistema.⁷ Ostaje ipak kao sporno da li je tzv. paučasto h bilo prisutno

¹ N. Durnovo, Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов, Byzantinoslavica 1, 1929, 48—85; N. Trubetzkoy, Altkirchenslavische Grammatik, Wien 1954, 15—23.

² N. Trubetzkoy, Das Münchener Abecedarium, Byzantinoslavica 2, 1930, 29—31; N. Durnovo, Das »Münchener Abecedarium«, Byzantinoslavica 2, 32—41; B. Kopitar, Glagolita Clozianus, Videň 1836 (faksimil Par. abec.); V. Jagić, Глаголическое письмо, S.-Peterburg 1911, str. 55 i 136.

³ V. iscrpnu literaturu o azbučnim molitvama u radu V. Tkadlčíka Systém hlaholské abecedy (u rukopisu), opaska 3, 4, 5, 6.

⁴ K. M. Kujev, Черноризец Храбър, Sofia 1967.

⁵ V. Tkadlčík, Dvě reformy hlaholského písmenictví, Slavia XXXII, 1963, 340—366; isti, Systém hlaholské abecedy (u rukopisu); V. F. Mareš, Hlaholice na Moravě a v Čechách (v. Slovo 21).

⁶ V. F. Mareš, Древнеславянский литературный язык в Великоморавском государстве, VJa 1961, № 2, 12—23.

⁷ N. Durnovo, Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов, str. 55—58; 61—62 i dalje; N. Trubetzkoy, Die altkirchenslavische Vertretung der urslav. *tj, *dj, ZslPh 13,

u prvobitnom glagoljskom sistemu. Susreće se samo jednom u As i tri puta u Sin. ps. u riječi *chlъmъ*, a posvjedočeno je i u Münch. i Par. abecedaru.⁸ Vokalski dubleti u »grčkom dijelu« i — ĭ, ō — ō dobili su svoje objašnjenje,⁹ samo je pitanje da li je ō, tj. omega u funkciji Voc. sg. bilo poseban fonem u slavenskom.¹⁰ Vrijednost *Ѡ* nije precizirana u prvobitnom sistemu, pripisuje mu se i dvostruka vrijednost *ü* u grč., a *jü* u slavenskim riječima.¹¹ Isti problem predstavljaju i svi ostali prejetirani vokali. Tipični slavenski vokali *ъ, ъ* sami po sebi nisu nejasni, ali u poziciji kada tzv. napeti *jer* alternira sa grafemom *Ѣ*, to već predstavlja fonološki problem. Pitanje fonološke dvojnosti digrama *r, l + ъ, ъ* posebno je zanimljivo u vezi s činjenicom Konstantinova preciznog analitičkog shvaćanja fonoloških distinkcija. S obzirom na digram *ѣѢ* (ѣї) jery je najvjerojatnije u solunskom dijalektu bilo diftonško, ali nije isključeno da ga je Konstantin samo predstavio analogno grčkom pravopisu, gdje je diftong *oi* označavao monosilabičko *ü*, u vidu diftonga-digrama sa monoftonškim izgovorom. Ali najzagonetniji još uvijek ostaje problem nazala, kako u grafijskom pogledu, tako i u pogledu njihove glasovne realizacije.

Prije nego pređemo na neke od navedenih spornih, grafijskih i fonoloških problema Konstantinove glagoljice, ukratko ćemo se osvrnuti na stanje koje zatičemo u KL. Taj spomenik sa veoma normiranim ortografskim sistemom sadrži dva različita jezička sloja koja su učestvovala u formiranju moravske redakcije te pokazuje da su u procesu grafijske i pravopisne evolucije samo najizrazitije crte nove jezičke sredine bile provedene konzekventno, dok se većina bitnih crta prvobitne ćirilometodske redakcije zadržala uz poneka veća ili

---

1936, 88—97; isti, Aksl. Gram., 27—28; K. Horálek, Základy staroslověňštiny, Praha 1954, 38—39, 48; isti, Úvod do studia slovanských jazyků, Praha 1962, 366; isti, Makedonski jazik VIII, 1957, knj. 1, str. 1—12; H. G. Lunt, Old Church Slavonic Grammar, Leiden 1955, str. 18—19; W. K. Matthews, Trubetzkoy's *ψ, φ* and the old bulgarian groups *št/žd*, Beogradski međunarodni slavistički sastanak Beograd 1957, 485—490; V. Tkadlčík, Dvě reformy hlaholského písennictví, 340—366; O. Nedeljković, Još jednom o hronološkom primatu glagoljice, Slovo 15—16, 1965, 46—50.

⁸ V. Tkadlčík, Dvoji ch v hlaholici, Slavia XXXIII, 1964, 182—193.

⁹ N. S. Trubetzkoy, Aksl. Gram., 35; V. F. Mareš, Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty, Slavia XXV, 1956, 489; isti, Azbučná báseň z rukopisu Státní veřejné knihovny Saltykova-Ščedrina v Leningradě (Sign. Q 1202), Slovo 14, 1964, 14—16; V. Tkadlčík, Trojí hlaholské i v Kyjevských listech, Slavia XXV, 1956, 200—216.

¹⁰ V. Tkadlčík, Systém hlaholské abecedy (u rukopisu).

¹¹ V. Tkadlčík, Systém... (u rukopisu)

manja odstupanja. Pravopisne izmjene i prilagođavanje tekstova nije se vršilo odjednom, sistematski: oba jezička faktora, balkanski i moravski, stvaraju kompromisno grafijsko i pravopisno rješenje.

Osobine nove jezičke sredine našle su svoj odraz u izostavljanju epentetskoga *l*, paralelnu upotrebu kojega u tekstovima moramo pripisati vjernosti ćirilometodovih učenika prvobitnoj tradiciji. Karakterističnu jezičku inovaciju pokazuje sporadičko pojavljivanje grupa *tl*, *dl* mjesto južnoslavenskog *l*. Ovdje spadaju i slučajevi nesvojtvenoga južnoslavenskim jezicima nagomilavanja konsonanata u grupama tipa *bratrъ*, *razdrešenie* i sl. Najznačajniji moravizam, koji se konzekventno provodi, čini zamjena refleksa praslavenskih grupa *tj, *dj*, *skj*, *stj* koji su u prvobitnoj glagoljici bili označeni slovnim znacima $\mathcal{R}$ i Ψ , mjesto kojih u moravskoj redakciji dolaze *c*, *z* i grupa *šč*. Isto tako *dz* prvobitne glagoljice na moravskom terenu zamjenjuje se sa *z*.

Na čisto grafijskom području javljaju se nova slova.

1) Treći znak za *i*: $\mathcal{I}$, varijanta $\mathcal{Y}$, susreće se u KL u posebnoj funkciji — kao veznik i na početku riječi.¹²

2) Latinsko, labiodentalno *f* (Φ) paralelno sa starim, grčkim bilabijalnim *ph* (φ).¹³

3) Nahtigalova pretpostavka da se paučasto *h* ($\mathcal{H}$) pojavilo u kasnijoj fazi glagoljskog pisma, bilo kao varijanta grč. *x* (= *h'*), bilo kao latinska pozajmica (= *kx*), ili kao germansko-gotska u riječi *Khulm* (*Hocij*), odnosno *Hulma* (= zvučno *h*), kako pretpostavlja *Mareš*,¹⁴ upućivalo bi da *i* u tome znaku vidimo moravsku inovaciju u *As* i *Sin. ps.*, te prema tome *i* u *Münch.* i *Par.* abecedaru.

4. Možda bi *i* $\mathcal{I}$ u funkciji grčkog ϑ dosljedno sprovedeno već u *As*, trebalo tretirati kao moravsku grafijsku novinu, unesenu od strane ćirilometodskih učenika odgojenih u rejonu grčke kulture?¹⁵

Imajući u vidu navedenu složenost jezičke situacije, dijalekatske i hronološke faktore koji su učestvovali u formiranju glagoljskog sistema pisma u Moravskoj, što je u rezultatu dalo jedan kompro-

¹² V. Tkadlčík, Troji hlaholské i v Kyj. l., 200—216, sa pregledom prethodne literature ovoga problema (bilješka 1, 2).

¹³ A. Vaillant, L'alphabet vieux-slave, RES 32, 1955, 7—31; V. Tkadlčík, Systém hlaholské abecedy (u rukopisu).

¹⁴ R. Nahtigal, Doneski k vprašanju o postanku glagoljice, Razprave 1, 1923, 172—174; V. Tkadlčík, Dvoji ch v hlaholici, 182—193, gdje je dat pregled cjelokupne literature ovoga pitanja; V. F. Mareš, Hlaholice na Moravě a v Čechách (v. Slovo 21).

¹⁵ V. Tkadlčík, Systém hlaholské abecedy (u rukopisu).

misan, ali i normiran ortografski sistem, pokušat ćemo sa toga aspekta razmotriti ova fonološki problematična grafijska rješenja.

1) Dvosilabične grupe *ь + vokal* u stsl. tekstovima prikazane su ili sa *jerom*, odnosno *jorom*, ili sa *i*, odnosno *y* (tzv. reduciranima). Najvjerojatnije je, kako su to dosada filolozi tumačili, da je do ovoga fonetskoga približavanja poluglasa i vokala *i* došlo zbog produžavanja i sužavanja poluglasa i njegova, asimilacijske prirode, pomicanja u pravcu glasa *i*, a što je bilo uvjetovano pozicijom pred prejotiranim vokalom. Međutim činjenicu grafijskoga dvojstva ove dvosilabične grupe *ь + vokal* vrlo je teško prihvatiti s obzirom na osnovnu koncepciju Konstantinova sistema: ne uvođenja homofonih znakova sa identičnom funkcijom u prastaroslavenskom. Imajući u vidu fonetski razlog, asimilaciju poluglasa prema idućoj *joti*, grafije sa *jerom* u ovim grupama bile bi hronološki starije, pripadale bi prvobitnom ortografskom Konstantinovom sistemu. Situacija koju zatičemo u spomenicima zahtijeva objašnjenje i na teritorijalnom planu. Najjasnije stanje pružaju KL. Kako je to pokazao u svojoj analizi Tkadlčik, grupa *ь + vokal* prikazana je u KL 36 puta sa *i*, a samo 10 puta sa *ь*. Pri tome ovo tzv. reducirano *i* grafijski je istaknuto u najvećem broju primjera sa $\mathfrak{C}$ - i.¹⁶ Ovu suptilnu grafijsku razliku mogao je zabilježiti još sam Konstantin po dolasku u Moravsku, ali njegovi moravski učenici su to konzekventnije proveli. Prisustvo asimilativnog *i*, kao hronološki mlađe pojave, dijalekatski vezane za jedan govor u Moravskoj, posvjedočeno je isto tako uvjerljivo i u Savinoj knjizi. Za nju se sa velikom sigurnošću može prihvatiti poslije istraživanja Vaillant-a i Grivca¹⁷ da je njezin predložak bio moravske provenijencije. Budući da je to specijalna redakcija slobodnog tipa, nastala u procesu šire izrade jevanđeljskih tekstova prilikom organiziranja slavenske službe u Moravskoj,¹⁸ treba podvući da je u Sav. knj. svugdje dosljedno provedeno pisanje *i*, kao i *y* u položaju ispred prejotiranog vokala.¹⁹ Ova konzekventnost u

¹⁶ V. Tkadlčik, Trojí hlaholské i..., 202; na Jagićevu nepravilnu transliteraciju $\mathfrak{C} = и$, $\mathfrak{P} = i$, $\mathfrak{Z} = \iota$ upozorili su: R. Abicht, Das Alphabet Chrabrs, ASPH 31, 1910, 214; V. F. Mareš, Slavia XXVI, 1957, 409; J. Vrana, Glagoljski grafemi $\mathfrak{P} - \mathfrak{C}$, $\mathfrak{P} - \mathfrak{C}$ i njihova ćiriljska transkripcija, Slavia XXXIII, 1964, 171—181.

¹⁷ A. Vaillant, Une homélie de Méthode, RES XXIII, 1947, 34—47; F. Grivec, Slovo 2, 1953, 49.

¹⁸ O. Nedeljković, Vukanovo jevanđelje i problem punog aprakosa, Slovo 18—19, 1969, 63.

¹⁹ V. Ščerkin, Разсуждение о языке Саввиной книги, S.-Peterburg, 1899, str. 253—257.

čitavu tekstu pokazuje da je ova grafijska realizacija sa *i* morala biti regulirana još pri sastavljanju teksta ovoga kratkoga aprakosa. U protivnom, istočnobugarski prepisivač bi samo djelomično, sporadički mogao unijeti u tekst pisanje sa *i*, kao eventualnu karakteristiku svoga govora. Međutim u ostalim stsl. spomenicima stanje nije ujednačeno: u Sin. ps., Cloz. i Ril. prevladava stariji način pisanja sa jerom u ovim grupama, dok Zogr., Mar. i As — *i*, a Euch., čini se, upotrebljava obje grafije manje-više podjednako. Navedena grafijska neujednačenost morala je nastati još u Moravskoj pri izgrađivanju pravopisa od strane južnoslavenskih i zapadnoslavenskih predstavnika. Iz svega toga proizlazi da bi pisanje *i* u dvosilabičnoj grupi *ɔ* + vokal trebalo tretirati kao moravizam, koji je prvi put prodro u stsl. tekstove na terenu Moravske, a zatim je postalo norma crkvenostaroslavenskog književnog jezika, naravno u onim redakcijama gdje nije bilo jezički motivirano.

2) U sekvencama likvida + poluglas (*r, l* + *ɔ, ɔ*), kada su poluglasovi bili u tzv. jakom položaju, likvide su bile neslogovne (*krɔɔɔ, slɔza, krɔstɔ*), a kada su poluglasi bili u slabom položaju, likvide su bile slogovne (*vɔlkɔ, sɔrdɔce, sɔmɔrtɔ, tɔrgɔ*). Ovaj grafijski nedostatak — prikazivanje istim digramom slogovnih i neslogovnih likvida — teško je pripisati Konstantinu. Ovo je već kao norma dosljedno sprovedeno u KL uz jedini izuzetak u riječi *cir(ɔ)ky* i *cirkɔnaē*. Isti je oblik s nereduciranom grupom *-ir-* sačuvan i u II Freis. odlomku *v circuvah* II, 35—36, koji inače pravilno sprovodi etimološku razliku u primjerima: *zemirt* (*sɔmrɔtɔ*) II, 14; *mirzich* (*mɔzɔkyihɔ*) II, 18; *vuirchnemo* (*vɔrhɔnemu*) II, 60; *mirzene* (*mɔzɔe*) II, 26; *cruz* (*krɔstɔ*) II, 89; *pulti* (*plɔti*) II, 22 i sl., što svjedoči da je slovenska varijanta velikomoravske redakcije dobro razlikovala slogovne likvide. Supetarski kartular također razlikuje slogotvorno *r, l*, koje prikazuje grupama *ir, il, er, el*.²⁰ Od spomenika bugarsko-makedonske varijante stsl. jezika jedino Maked. ćiril. listić pravilno bilježi vokalno *r* i *l* grupama *ɔ* + *r, l* (*pɔlti, dɔrzostiɔ, dɔrzɔ, gɔrdɔ, vɔrhɔ, dɔlɔžaje*, gdje se već razvija i sekundarni poluglas iza *l*). Isto tako u stsl. epigrafskim spomenicima na Balkanu iz X—XI st., slobodnijim od jednog ustaljenog pravopisnog kalupa, slogovne su likvide češće napisane ispravno (u Natpisu Pavla Hartofilaksa: *cɔrky*; u tekstu kaligrafskih keramičkih pločica: *mɔlčim(.)*, *pɔltɔsk-(.)*; u Humačkoj ploči u vla-

²⁰ V. Novak i P. Skok, Supetarski kartular, Djela JAZU 43, Zagreb 1952, 245/30.

stitom imenu *Ukbrsmirь*).²¹ Navedeni primjeri pokazuju da uobičajena stsl. ortografska norma pisanja slogovnih likvida nije odgovarala dijalektima na Balkanu kuda su spomenici iz Moravske bili preneseni. U sklopu ostalih pravopisnih normi koje nisu bile u jakom protuslovlju sa izgovorom nove jezičke sredine, ovo netačno grafijsko prikazivanje slogotvornih likvida bilo je zadržano i dalje dosljedno mehanički sprovedeno. Tek u spomenicima ruske redakcije počinju se ponovno vokalne likvide posebno obilježavati. Ova pravopisna norma, konzekventno uvedena u stsl. spomenike, rezultat je organizirano i sistematski provedene jezičke i ortografske reforme u Velikoj Moravskoj. Stoga bi trebalo prihvatiti da se u govornoj sredini u kojoj se odvijala djelatnost Konstantina i Metoda i njihovih učenika u Moravskoj izgovor slogotvornih likvida nije razlikovao od neslogovnih *r*, *l*, kako je to pretpostavio Ševelëv, pozivajući se na suvremeno stanje slovačkih i istočnomoravških dijalekata.²² Iako nema direktnih dokaza o historijskom razvoju vokalnih *r*, *l* u slovačkom, kako to primjećuje Večerka,²³ ipak hipoteza Ševelëva za sada ostaje kao najvjerojatnija.

Mislim da je možda najtamnije pitanje u evoluciji prvobitne Konstantinove azbuke problem grafijske i pravopisne reglamentacije prejetiranih vokala. U grafijskom sistemu KL prejetirani vokali nisu posebno obilježeni, ali na njihovo prisustvo u jezičkom sistemu ovoga spomenika indirektno pokazuje pojava asimiliranog *i* (*Ѣ*), a isto tako i isključiva upotreba *ѣ* u postvokalskoj poziciji u vrijednosti *jь*, *ji*.^{23a} Njegova varijanta *ѣ̣* figurira kao veznik, prevladava na početku riječi, i to kod relativne zamjenice *iže*, *imь*, *ihь*, *ihьže*, *imatь* i *izbavi* (16 puta), pojavljuje se nekoliko puta u postvokalskoj poziciji i u sredini riječi: *priimi*, *dostoiny*, a i na kraju riječi: *vьsemogyi*, *skvrьnostii*, *ljudii*.²⁴ To bi značilo da se ova varijanta *ѣ̣* nije više tako strogo razlikovala od *ѣ*, pa nije isključeno, da je na početku riječi ona i preuzela funkciju *ѣ*, iako je moguće da je *ѣ̣* prvobitno bilo bez prejetacije, po mišljenju Tkadlčika, kao čisto grčka imitacija (str. 215). Znači, ako je *ѣ̣* u sredini riječi poslije vokala označavalo

²¹ O. Nedeljković, Poluglasovi u staroslavenskim epigrafskim spomenicima, Slovo 17, 1967, 32.

²² G. J. Shevelov, »Трът« — type groups and the problem of moravian components in Old Church Slavonic, The Slavonic and East European Review XXXV, 85, 1957, 379—398.

²³ R. Večerka, Великоморавские истоки церковнославянской письменности в чешском княжестве, Magna Moravia, Praha 1965, 502.

^{23a} V. F. Mareš, Vznik slovanského fonologického systému..., 489.

²⁴ V. Tkadlčík, Trojí hláholské i..., 208.

jь ili *ji*, treba pretpostaviti da je to bilo i u drugim pozicijama, pa i na početku riječi. Za moravsku sredinu bio je baš karakterističan izgovor sa *jь* oblika relativne zamjenice, *jiže*, *jihvže*, *jimь* i sl., glagol *jimati*. Razumljivo je zašto se ŷ , ni Ź ne javlja u južnoslavenskom prefiksu *iz-*, *is-*, jer on nije bio svojstven zapadnoslavenskoj sredini koja je u ovim slučajevima imala odgovarajuće *vy-*, te je stoga zadržano ŷ , kao i u sakralnom imenu *Isusu*, *Isusomь*, koji se očuvao nepromijenjen, u predmoravskom obliku. Sve bi to upućivalo na već dosta izdiferenciranu upotrebu znakova za *i*, naime: ŷ i Ź teže zauzeti početni i postvokalski položaj u vrijednosti prejotiranog vokala, dok Ÿ — postkonzonantski položaj. To još nije dovoljno jasno izraženo u KL, ali je već u potpunosti sprovedeno u Sav. knj. i vrlo je uočljivo u Zogr. Ostali južnoslavenski prijepisnici nisu sačuvali tako dosljedno ovu razliku.

Iz ove činjenice različite upotrebe znakova za *i* u KL proizlazi da su ostala slova za vokale bila opterećena sa dvije funkcije, tj. da su označavala i čiste i prejotirane vokale. Da bi se nekako rasteretio ovaj vokalski sistem, sprovedena je prvo nova distribucija već postojećih alografema, koji su bili stvoreni u prvobitnoj glagoljici kao vokali srednjeg reda,²⁵ a na moravskom teritoriju bili su iskorišćeni i u navedenim pozicijama za oznaku prejotiranih *jǫ*, *jü* (iako se frekvencija njihove upotrebe dosta smanjila poslije kontrakcije). U KL $\text{ŷ}\epsilon$ = *jǫ* je već pretežno sprovedeno na početku riječi (*jǫže*), kao i poslije vokala (*milostijǫ*)^{25a}, ali u obje pozicije, inicijalnoj i postvokalskoj, javlja se samo glagoljski digram za nazal prednjeg reda $\text{ŷ}\epsilon$, kao i u nekim južnoslavenskim prijepisima, u Sin. ps., Ohrid. jev. (u ovom drugom prevladava $\text{ŷ}\epsilon$, ali se već sreće i ϵ). To je moralo biti provedeno paralelno sa upotrebom dva znaka za nazal zadnjeg reda $\text{Ź}\epsilon$ i $\text{ŷ}\epsilon$: pri tome nije uvedeno novo slovo, već je upotrebljena nazalna komponenta kao postkonsontski alografem, a cijeli prvobitni grafem, digram $\text{ŷ}\epsilon$ — u funkciji prejotiranog *ję*. Iako zato nemamo direktnih dokaza — jer osim KL drugi spomenici velikomoravske

²⁵ N. Durnovo, Мысли и предположения..., 72—76; N. Trubeztkoy, Aksl. Gram., 36 i dalje; V. F. Mareš, Vznik..., 490—494; N. v. Wijk, История старославянского языка, Moskva 1957, 68; A. M. Seliščev, Старославянский язык I, Moskva, 1952, 68.

^{25a} Primjeri tipa *lŭbъvi 6a19*, *obidŏcä 2b9*, *prijemlŏce 3a12* u KL, na koje pravilno upozorava V. Tkadlčik, mogli bi pripadati i starijem ortografskom sistemu koji koezistira u spomeniku s mladim grafijskim fenomenima, čineći jedan izvanredan kompromis dvaju pravopisnih sistema, te se analizi tako kompleksnog ortografskog sistema ne smije prići strogo fonološki i statički.

redakcije nisu sačuvani — ipak, imajući u vidu činjenicu da je ova distribucija vokalskih alografema bila jezički uvjetovana, usuđujemo se pretpostaviti da je u skladu s pregrupiranjem ostalih vokalskih alografema upotreba same nazalne komponente u vrijednosti ϵ bila moravska inovacija. Stoga nam se čini da ne treba previđati, istina malobrojne, ali sigurne primjere pravilne upotrebe ϵ u spomeniku češke redakcije Prag IA (ѣ 13, в(ѣ) 16, дш 17, наш 17, ц...ѣ... 15) i koje bi, usprkos svemu,²⁶ teško bilo ne smatrati za prvotne, unesene u tekst još na moravskočeškom teritoriju. Pri tome treba voditi računa o procesima kontrakcije i rane denazalizacije u češkom,²⁷ koji su smanjili potrebu za izdiferenciranom upotrebom ovih nazalnih grafija. U prilog ovoj našoj pretpostavci išlo bi i stanje jusova, sačuvano u najstarijem abecedaru. U Münch. grafem $\mathfrak{C}$ je potpuno reduciran kao suvišan poslije denazalizacije; najvjerojatnije je pretpostaviti da se nešto kasnije izjednačio sa vokalom *u*. Grafija $\mathfrak{A}$ bez nazalne komponente (ϵ) predstavlja oralni vokal *ö*, a možda i oralni refleks *o* u toj prelaznoj fazi dok *o* nije definitivno prešlo u *u* ($o > u > u$), tj. oralni *o* i *ö* su se još neko vrijeme razlikovali od *u* i *ü*. To bi značilo da ni ϵ i $\mathfrak{C}$ nisu više bili nazali, samo su se čuvali kao grafije, jer su se oralni vokali dobiveni denazalizacijom još razlikovali od običnih vokala ($e > ä > ä$) u slavenskom predlošku ovoga abecedara, pa je pisar obje grafije ostavio bez promjene. Izgleda teško pretpostaviti da je jedan od predložaka Münch. abecedara prošao kroz srednjomakedonsku redakciju, a još manje da potječe sa zapadnog područja srpskohrvatske ćirilice, iz Bosne i Zahumlja, kako to pretpostavlja J. Vrana,²⁸ već da je prepisan sa sta-

²⁶ V. F. Mareš, Pražské zlomky a jejich předloha v světle hláskoslovného rozboru, *Slavia* XIX, 1949, 54—61, posebno 54—56. Međutim situaciju ponešto komplicira činjenica da su Prag prošli kroz rusku redakciju, kao što je slučaj i sa Besjedama Grgura Velikoga, u kojima primjer Klimenta (КЛИМЕНТА) 77ba 10 Mareš smatra prije za rusizam nego za bohemizam: Česká redakce církevní slovanštiny v světle Beséd Rehoře Velikého (Dvojeslova), *Slavia* XXXII, 1963, 421; isti, Hlaholice na Moravě a v Čechách, gdje smatra da je tek na bugarskom teritoriju došlo do razdvajanja na dva slova znaka za nazal prednjeg reda ϵ i $\mathfrak{C}$.

²⁷ M. Komárek, Historická mluvnice česká I — Hláskosloví, Praha 1958, 45—47 i 49—51; K. Horálek, Úvod do studia slovanských jazyků, 144—5 i 130—132; A. Lamprecht, Vývoj fonologického systému českého jazyka, Brno 1966, 21—24 sa pregledom važnije literature; J. Marvan, Z historie kontrakce, *Slavia* XXXV, 1966, 345—365 i Místo slovanské kontrakce ve vývoji systému, *Slavia* XXXVII, 1968, 210—225, posebno 212.

²⁸ J. Vrana, O postanku i karakteru staroslovenskih azbukvara i azbučnih molitava, *Filologija* 4, Zagreb 1963, 193 i 201.

rijeg predložka češke redakcije. U tom slučaju imali bismo još jednu potvrdu o upotrebi € na moravsko-češkom teritoriju. Ovu pretpostavku pojačava i treći znak za i (ϣ), ubačen u posljednjem retku glagoljskog niza Münch., u čisto slavenskom dijelu azbuke. Slično stanje zatičemo i u nešto mlađem Pariškom abecedaru, gdje je romanski pisar kontaminirao čitav niz slova i njihovih apelativa, pa se to dogodilo i sa grafijama za nazale, koji su pogrešnom kontaminacijom dali jedan znak ⚡. Jasno je da nazali nisu mogli postojati u predlošku ovoga abecedara, već su to mogla biti samo dva znaka za oralne vokale: ⚡ = ö i € = ä; ⚡ — nekadašnji nazal zadnjeg reda, ukoliko se još nije bio izjednačio sa u, prikazan je u toj prelaznoj fazi najvjerojatnije istim znakom za oralni vokal ö (⚡). Dakle, potpuno je razumljiva eliminacija ⚡. I drugi momenti u Par. abec., kao jedan jer, ispuštanje ⚡ i ⚡, te ubacivanje trećeg glagoljskog i (ϣ), možda čak i prisustvo paučastog h (ϣ) (kao i u Münch. abec.), sve bi to upućivalo na zapadnoslavensku provenijenciju predložka ovoga abecedara. Teško bi bugarski pisar predložka mogao ispustiti ne samo ⚡, već i slova za nazale -jusove, tako tipične za srednjo-bugarsku redakciju. Navedenu redukciju nazalnih slova mogao je provesti samo pisar sa moravsko-češkog teritorija. Znači i u Par. abec. imamo posvjedočeno također € = ä; digram ⚡ je već bio suvišan, te ga je pisar predložka najvjerojatnije ispustio.

Ovim argumentima možemo dodati još jedan: oba znaka za nazal prednjeg reda nalazimo u transliteriranim sa glagoljice ćirilskim tekstovima, u Sav. knj., Sup. zborniku, Hiland. l., kao i u ćirilskom nizu Münch. abec. Posebnu pažnju zaslužuje ćirilski znak za transliteraciju ⚡ (varijante: ⚡, ⚡) u obliku glagoljskog jata (⚡),²⁹ j-ligatura (⚡) uvedena je tek kasnije.

Kako glagoljski grafemi za ě i e nisu mogli biti dekomponirani, to su u pozicijama u prejetiranoj vrijednosti bili označeni specijalnim dopunskim znakom za oznaku mekoće — tačicom ili kvačicom. U svim navedenim slučajevima nisu uvedena posebna slova novih oblika: sve je ostalo u okvirima Konstantinove prvobitne azbuke.

KL, najstariji azbukvari — Münch. i Par., te azbučne molitve Konstantina Prezvitara i Jaroslavskoga euhologija pokazuju da Konstantinov sistem prvobitne glagoljice nije imao posebnih znakova za

²⁹ Ova neadekvatna ćirilaska transliteracija € sa ⚡ = glagoljskome jatu (⚡) možda bi upućivala da je ovaj znak direktno preuzet iz glagoljskoga predložka i prenesen bez izmjene u ćirilske tekstove. Možda bi u njemu (⚡) trebalo vidjeti tendenciju da se staročeški refleks ě = ä označi kao široko otvoreno ä, koje se u postkonzonantskoj poziciji izjednačilo sa ě?

prejotirane vokale i suglasnik *j*. Izgovor glasa *j* u vezi sa okolnim suglasnicima i samoglasnicima za tvorca slavenskog alfabeta nije predstavljao specijalan problem. Da ga je Konstantin osjećao kao samostalan glas koji bi iziskivao uvođenje posebne grafije, slova, za njegov grafem lako je mogao naći uzor u orijentalnim pismima koje je poznavao.³⁰ Kao jedini sačuvani tekst moravske redakcije — KL — ne mogu u potpunosti osvijetliti sve promjene koje su se odigrale prilikom prelaska glagoljice na zapadnoslavensko područje; zato se za rješavanje postavljenoga problema treba obratiti i južnoslavenskim prijepisima moravske redakcije. Postojanje paralelnih oblika *aviti* — *javiti*, *edinъ* — *jedinъ*, *ele* — *jele*, *avě* — *javě*, *egda* — *jegda*, *eliko* — *jeliko*, ili *utro* — *jutro*, *uže* — *juže* i sl. pokazuju ne samo vremensko, već i teritorijalno naslojavanje karakterističnih osobitosti izgovora. Oblici sa protetskom jotom mogli su biti uvedeni u stsl. tekstove samo na onom slavenskom teritoriju gdje su to zahtijevale činjenice izgovora, gdje je bilo neophodno označiti karakterističan izgovor sa *ʃv* — na početku riječi i u postvokalskoj poziciji. Izgovor sa jotom bio je obavezan baš na zapadnom terenu, u Moravskoj: isp. *jeden*, *jako*, *jinu*, *jměno*, *jitro*, *již* i sl. Na južnoslavenskom bugarskom i makedonskom teritoriju nije bilo potrebno obilježavanje prejotiranih vokala, pa se to očitovalo već i u nekim stsl. spomenicima koji ne poznaju znakova za jotaciju, kao što su Eninski apostol i Listići Undoljskoga. Odsustvo prejotiranih vokala predstavlja jednu od bitnih osobitosti srednjobugarskih i srednjomakedonskih tekstova. Stoga je najprirodnije pretpostaviti da je taj sistem za obilježavanje jotacije u izgovoru bio uveden na teritoriju Moravske u toku dalje reforme i prilagođavanja Konstantinove glagoljice domaćim govornim potrebama. Pri tome nisu stvorena nova slova, već su uvedeni dijakritički znaci u ovoj, čisto slavenskoj funkciji.³¹ Nadredne tačkice ili kvačice nisu remetile ostali sistem nadrednih znakova, prvobitno preuzetih iz grčkog alfabeta, titla, spiritusa i akcenata.

KL jedini su stsl. spomenik koji je očuvao sistem prozodijskih znakova koje je Konstantin iz grčkog pravopisa prenio u prvobitnu glagoljicu (osim muzičke notacije, koja je ostavila tragove u pojedinim spomenicima, kao što su Kuprijanovski listići i Ostromirovo

---

³⁰ O. Nedeljković, Još jednom o hronološkom primatu glagoljice, 34—38.

³¹ P. Diels, *Altkirchenslawische Grammatik* I, Heidelberg 1932, 49—51; N. Trubetzkoy, *Aksl. Gram.*, 42—43 i 50—51; O. Nedeljković, Još jednom o hronološkom primatu glagoljice, 51—53 i 44—46.

jevandjelje).³² Međutim već u prvim tekstovima poslije toga dolazi do raspadanja i nestajanja grčkog prozodijskog sistema, koji nije odgovarao realnim činjenicama slavenske fonetike (spiritusi, sistem akcentata) i brkanje njegovih elemenata s cjelishodnim i racionalnim sistemom nadredne prejutacije. Ovaj sistem u velikom broju južnoslavenskih glagoljskih spomenika nije regularno sproveden. Zogr., As, Ril. 1., Euch. još ga dosta dobro čuvaju; sporadički se pojavljuje u Sin. ps., a pisari Mar. i Cloz. vrlo često izostavljaju te nadredne znake, ne nalazeći za njih opravdanja u svome izgovoru, koji je vjerojatno bio bez prejutiranih vokala. U drugim spomenicima to se postepeno pretvara u grafijsku maniru koja se sve više zanemaruje. Taj glagoljski sistem bilježenja prejutiranih vokala s pomoću nadrednih znakova izvanredno dobro je još sačuvan u Sav. knj., koja predstavlja najvjerniju ćirilsku transliteraciju glagoljskog predloška. Taj nadredni znak u Sav. knj. redovno stoji na vokalskom početku i u postvokalskoj poziciji u sredini i na kraju riječi i pokazuje da je dijalekat predloška Sav. knj. znao samo za prejutirane *je*, *ja*, *ji*, *je*, *jo* i *ju* (posljednja dva slova znaka piše bez nadredne jotacije, jer su se ona u glagoljici upotrebljavala samo u funkciji *jo* i *ju*). Inače vrlo je zanimljivo da se *ě* ne zamjenjuje sa *ja*, što znači da se ono kvalitativno nije razlikovalo od *ja*, a to potvrđuje i odsustvo nadrednog znaka nad *ě*. Izgleda da je dosljedno razlikovanje *ě* i *ja* u određenoj kategoriji riječi sa korijenom *ěd-* na početku riječi u Sav. knj. uveo bugarski prepisivač, u govoru kojega *ě* i *ja* nisu bili identični. Stoga je u oblicima gdje je trebalo podvući ovu razliku u izgovoru *ja* od *ě* bugarski pisar napisao *ja* mjesto *ě* u svome predlošku, osobito u slučajevima gdje se to kosilo sa značenjem riječi i izazivalo promjenu smisla (npr. to je bilo nužno u oblicima glagola *jasti* (*ěsti*) ili *jako* (*ěko*) i sl.).

Sav. knj. pruža nam najsigurniji i najjasniji dokaz da je ćirilica adekvatna transliteracija glagoljice. To svjedoče i drugi ćirilski spomenici, ali ne toliko precizno. Tako npr. u Hilendarskim listićima, a još više u Suprasalskom zborniku, dolazi do duplog grafijskog označavanja jote — j-ligaturama sa nadrednim znakom, koji je ovdje suvišan, a stavljen je mehanički prema ustaljenom kalupu preuzetom iz moravskih glagoljskih spomenika. Tamo su oni bili grafijska potreba, jezički motivirana, te su imali svoju razumnu funkciju u ortografskom

---

³² R. Palikarova-Verdeil, La musique byzantine chez les Slaves, Bulgares et Russes aux IXe et Xe siècles, Byzantinoslavica X (1949), 268—274, posebno 269—70.

sistemu moravske glagoljske redakcije. Na novom južnoslavenskom teritoriju, bugarski i makedonski dijalekti nisu imali potrebe za obilježavanjem prejotiranih vokala, ni nadrednim znakom, ni j-ligaturama. Međutim, dok se osvećeni tradicijom novi oblici slova prejotiranih vokala ustaljuju kao ortografska norma, neugledne nadredne oznake, koje su izgubile svoj funkcionalni smisao, postepeno se gube ili se počinju upotrebljavati u novim funkcijama, npr. u ulozi pajerka. Činjenica da je ćirilski ortografski sistem adekvatna transliteracija glagoljice na određenom stepenu njezine evolucije sugerira misao da su tvorci ćirilice savršeno poznavali unutarnju strukturu glagoljice, pa prema tome su to mogli biti samo najbliži učenici i suradnici Konstantina i Metoda. Međutim u drugoj generaciji grafijski i ortografski sistem prvih stvaralaca slavenske azbuke pretvara se u pravopisni kalup, u koji svaka nova jezička sredina unosi po neke izmjene, prilagođavajući ga svome specifičnom izgovoru.

Ako se uzme u obzir kao najvjerojatnija zapadnoslavenska, moravsko-češka provenijencija Münch. i Par. abec., onda za rekonstrukciju prvobitnog sistema glagoljice ne bi trebalo uzeti kao gotove činjenice stanje zatečeno u tim abecedarima, osobito u slavenskom dijelu abecede. Zapravo, ako se teži za jednom realnijom rekonstrukcijom, fonološki sistem koji bi bio zasnovan na jednom konkretnom dijalektu, ne bi trebalo apstrahirati hronološki mlađe i dijalekatski različite faktore. Teritorijalna i vremenska komponenta može se zanemariti u jednom čisto teoretskom, prackvenoslavenskom sistemu, kakav je dao Trubeckoj u svojoj Aksl. Gram., te je u preciziranju fonološkog sistema ponekad otišao i izvan granica fonema. Tako je npr. on, slijedeći Durnova³³, shvatio nazale kao diftonge tipa *vokal + N*, tj. artikulacijski neutralni nazalni sonant: *e, o, ö + N*. Ovaj nazalni sonant *N*, tipološki, kao što je uvjerljivo pokazao J. Hamm,³⁴ ne može se pripisati ni jednom slavenskom fonološkom sistemu. Isto tako i izolirano *ö* (◌) nije bilo samostalan fonem, ni varijanta fonema, već prvi dio slova *'ö* (◌) u prvobitnome sistemu glagoljice. Tek kasnije, poslije depalatalizacije, *ö* (◌) postaje čisti oralni vokal na moravsko-češkom teritoriju, kako to svjedoče najstariji abecedari. Izgleda nam vjerojatnije da se Konstantin prilikom prikazivanja slavenskih nazala više oslanjao na jezičku realnost. Iako je bio izvanredan analitičar, ipak, čini se prirodnije da je u prikazivanju glasova solunskoga dija-

³³ N. Durnovo, Мысли и предположения..., 62—63; N. Trubetzkoy, Aksl. Gram., 36 i dalje.

³⁴ J. Hamm, Slovo 4—5, 1955, 96.

lekta Konstantin ostao u granicama fonoloških činjenica i njima adekvatnih grafijskih realizacija u pismu. Iako to nije bio sistem zasnovan na strogo fonološkom principu, teško je prihvatiti uvođenje potpuno nesamostalnih glasova, poput nosne komponente *N*, dodavane oralnim vokalima. Sudeći po najpouzdanijem izvoru, najstarijim sačuvanim tekstovima stsl. razdoblja (KL, Sin. ps., Ohrid. jev., Prag II) Konstantin je u praksu uveo i upotrebljavao tri slova za nazale: ꙗѢ, ꙗѤ, ꙗѦ. Sam izgled ovih grafija, u obliku digrama, sugerira interpretaciju nazala kao diftonga u solunskom dijalektu, kako su ga okarakterizirali i drugi filolozi poslije Trubeckoga.³⁵ U tom slučaju moralo bi se prihvatiti u principu da su svi digrami u Konstantinovu sistemu bili i fonetski diftonzi. Kao što je dosada isticano, Konstantin se prilikom stvaranja slavenskog grafijskog sistema nije mogao osloboditi svoga grčkog grafijskog mišljenja, to je osobito došlo do izražaja pri uvođenju dvaju znakova za *i* u prvobitnu glagoljicu, kao i označavanja slavenskog *y* (jery), koji je također označen kao digram tipa ꙗѢ (Ѣ). To je istraživače također navodilo na misao o diftonškoj prirodi prastaroslavenskog *y*. Danas se sve više polazi od toga da je Konstantin kao Grk mislio i označavao glasovne pojave u okviru njemu poznatih kategorija i oblika. Digram za *y*,³⁶ kao i digram za *u* (Ѧ), bile su čiste grčke imitacije. Međutim grafije za nazalna slova u glagoljici ne mogu se objasniti analognim rješenjima u grčkom pravopisnom sistemu. Ostavljajući po strani provenijenciju samih grafija, podvući ćemo samo njihovu izvanrednu grafijsku realizaciju s čisto fonetskog gledišta. U sva tri digrama druga je komponenta tzv. neutralni nazalni sonant. To čisto analitičko označavanje i izdvajanje nazalne komponente moglo bi imati svoje opravdanje ne samo u diftonškom karakteru slavenskih nazalnih vokala (što bi teško bilo pretpostaviti samo za prastaroslavenski solunski govor), već može biti objašnjeno i sa akustičko-fonetskog i fiziopsihološkog aspekta. Kao što je još konstantirao F. de Saussure, čovječje uho zapaža u čitavu govornom toku podjelu na silabe, a u silabi izdvaja sonant.³⁷ U grčkom uhu Konstantina nazalni sonant morao se jako izdvajati kada se on odlučio da prikaže slavenske nazalne vokale u obliku digrama. Bez

³⁵ F. V. Mareš, *Vznik...* 490—494; isti, *Hlaholice na Moravě a v Čechách*; V. Tkadlčík, *Systém hlaholské abecedy* (rukopis).

³⁶ V. Tkadlčík, misli da je analogno grčkom pravopisu, gdje je diftong *oi* označavao jednosilabičko *ü*, Konstantin uveo *i* u slavenskom kao drugu komponentu digrama ꙗѢ, koje je funkcionalno odgovaralo grč. *ι*, za razliku od *η* koja je označavala dvosilabički izgovor (Troji hlaholské *i...*, 200—201).

³⁷ F. de Saussure, *Opšta lingvistika*, Beograd 1969, 73/§ 5.

obzira na njihovu fonetsku realizaciju u slavenskom, to su bila samostalna slova, koja su uglavnom odgovarala fonološkim distinkcijama solunskoga dijalekta, a ne dekomponirani, nesamostalni dijelovi slova (€ , ⚡ i sl.), koji se javljaju u hronološki kasnijim spomenicima različite dijalekatske pripadnosti, i što bi najvjerojatnije trebalo tretirati kao velikomoravske inovacije (⚡ = ö, € = ä) u njima. Prema tome, prilikom rekonstrukcije sistema prvobitne Konstantinove glagoljice treba u najvećoj mjeri voditi računa o moravskom sloju, kako Konstantinova sistema, tako i njegovih učenika, koji odražava velike promjene koje je u taj sistem već prvih godina njegova postojanja unijela moravska sredina.

Usprkos ovome hronološkom i dijalekatskom naslojavanju, sva grafijska rješenja koja se daju nazrijeti ispod ovoga moravskoga jezičkog, odnosno grafijskog sloja svjedoče o suptilnom jezičkom osjećanju i izvanrednoj sposobnosti za fonološku distinkciju i o ogromnoj teoretsko-lingvističkoj erudiciji tvorca prve slavenske azbuke.